

K.KARIMOVTIŇ «AĞABIY» ROMANINDA GÓNERGEN SÓZLERDIŇ QOLLANILIWI

Atabaeva Gózzal

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti
Qaraqalpaq til bilimi kafedrası stajyor-oqıtıwshısı

ANNOTACIYA

Bul maqalada qaraqalpaq jazıwshısı K.Karimovtıń «Ağabiy» romanındağı gónergen sózler haqqında sóz etiledi.

Tayanış sózler: leksika, kórkem shıǵarma tili, gónergen sózler, tariyxıy sózler

ABSTRACT

In this article, the old words in the novel Agabiy by Karakalpak writer K. Karimov has been discussed.

Key words: vocabulary, language of works of art, obsolete words, historical words.

Belgili bir waqıttıń ótiwi menen óndiris quralları, hár túrli úy buyımları, kiyim-kenshekler qollanıwıdan shıǵıp, olardıń ornına jańaları kelip qosıladı. Usınday turmısta qollanıwıdan shıǵıp qalǵan zatlardıń atamaları kem qollanılatuǵın gónergen sózlerge aynaladı. Mısalı: pazna, shıǵır, sharıq, qozaq, jegde, kiymeshek, atalıq, ógiz arba t.b.

Ilimpaz E.Berdimuratov óz miynetinde gónergen sózlerdiń tariyxıy dáwirler dawamında belgili bir túsiniklerdiń atamaları retinde qollanıwı, keyin jámiyetlik turmıstıń rawajlanıwına baylanıslı shıǵıp qalǵan bólegin tariyxıy sózler, al anaw yamasa mınaw túsiniktiń gónergen ataması bolıp esaplanatuǵınlıǵın bólegin arxaizmler dep ataǵan.¹

K.Karimovtıń «Ağabiy» romanı tillik ózgeshelikleri, tematikasını menen ajralıp turadı. Romannıń sózlik quramında qaraqalpaq xalqınıń tariyxına tiyisli derekler, kúnkóris jaǵdayı, milliy úrp-ádet dástúrleri, XVII-XIX ásirlerdegi jasaw turmıs tárizi óz sáwleleniwini tapqan til birlikleri bar ekenligin kóriwimizge boladı. Bul sózlik quramınıń ishinde gónergen sózler dáwir koloritin, sol dáwirdiń kartinkasını ashıp beriwshi til birliǵi bolıp esaplanadı.

¹ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. –Нәкис: 1994, -В.117-118

Shıǵarmada xalqımızdıń sol dáwirdegi jasaw tárizine, siyasiy-jámıyetlik islerge, mámleketti basqarıw islerine, kiyim-kenshek atamalarına, ekonomikasına, xalıqtıń sociallıq jaǵdayına baylanıslı gónergen sózlerdi tómendegidey toparlarǵa ajratıwǵa boladı.

1. *Turaq jay atamalarına baylanıslı qollanılǵan tariyxıy sózler.* Romanda qollanılǵan turaq-jay atamaları sol dáwirdegi úy-jaylarınıń qurılısınan kelip shıqqan.

Ójire-at. Jaydıń bólmesi, tamnıń bólingen bólegi, bólme. Mısal: Birotala keldińler me?-dedi gúmanlarınıń shınlıqqa aylanǵanına tańlangan Óskinbay.-Onday *ójire* tabıladı, biraq sıbap, háklep degendey.... Jumısları bar edi.

Ilashıq-at. Ján-jaǵı qorshalıp bastırılǵan shertek, qos. Mısal: Jaman *ilashıqtan* shıǵıp, xalıqqa bay bolıp tanıldı, endi mine biyik, hawalı hám jaqtılı, ójireler qalıp, peshsiz, ızǵar, tereze ornına bálentten tórt múyeshli tesik qoyılǵan kimnińdur qarabaxanasında ońısıw nesip etpekshime?

Qara úy-kiyiz úy. Mısal: Qırattıń bawrayına, ıǵıraq jerge tigilgen, kiyiz benen ishi sırtı jabılǵan *qara úy* uyaday jıllı edi.

Qos-Adam otırıw, jasaw ushın qamıstan, aǵashtan t.b zatlardan islengen kishi turaq orın, bastırma, sayaman. Mısal: Qas qarayǵansha qumırısqa adım menen qozǵalıp, qas qarayǵan soń jeti júyreńnen ótip ketetuǵın salqın hám ızǵar báhár aqshamın bir hámellep ótkeriw ushın mashaqatlanıp, jolım úyi barlar úy tigip, onısı joqlar *qos* soǵıp ábigerlenip, óksheler menen qollar qabarıp, alǵa umtıılǵandaǵı maqset ne ózi?

Otaw- Shiy menen qorshalıp, kiyiz benen jabılıp qoyılatuǵın kóshirip tigiliwge qolay ańash úy, qara úy. Mısal: *Otawdıń* toqsan uwıǵında, bul úyde jasaǵan janlardıń ushi uzayıp, eni jayılp ketkey.

Jazıwshı K.Karimovtıń “Aǵabiy” romanında qollanılǵan turaq jay atamaları XVIII-XIX ásirlerdegi qaraqalpaq xalqınıń jasaw tárzinen derek beredi. Romandaǵı turaq atamalarınıń qollanıwınan qaraqalpaq xalqınıń sol dáwirlerdegi kóship-qonıp turmıs keshirgenligin hám jawǵa qarsı urıs payıtlarında buzıp qayta qurıwǵa qolaylasqan turaq-jaylarda jasaǵanlıǵın biliwimizge boladı. Joqarıda keltirilgen mısallarda buzıp qayta qurıwǵa qolaylasqan turaq-jay atamaları *qara úy*, *qos* sıyaqlı atamalar xalıqtıń otırıqshı turmısınan emes al kóship-qonıp turmıs keshirgenliginen hám de urıs waqtında jıynalmalı turaq-jay dáskelerinen ibarat úylerde jasaǵanlıǵınan derek beredi.

2. *Kiyim-kenshek atamalarına baylanıslı tariyxıy sózler.*

Qara shekpen-jún jibinen, hár qıylı materiallardan ishine jún, paxta salıp yamasa paxta, jún salmay astarlı etip, sırtı toqılǵan sırttan kiyetuǵın uzın kiyim. *Gónetoz etik-eski* tozǵan, tozıwı jetken etik. Mısallar: Tań azanda ákesinen qalǵan *qara shekpen* menen *gónetoz etikti* kiygen, iynine qorjın taslaǵan, qorjında shúberekke túyilgen quwırmash penen keperisi ketken awır pazna bar edi.

Degeley-ernegi júnli teri menen ádiplengen, gezlemeden tigilgen, malaqayga usas bas kiyimniń bir turi. Mısal: Basındaǵı ilaq terisi menen jiyeklengen *degeleyin* jelkesine qaray ısırıp, tozıwı jetken jirtıq shekpeniniń jaǵasın qımtap, basın kóterip, sawdagerge tigildi.

Mawıtı shekpen-maqpal, túkli hawayı túсли maqpal, hasıl zat, gezleme. Mısal: Sol jaqtan kiyip kelgen etigi menen *mawıtı shekpenin* ajaǵam ele kiyip júr.

Kúrteshe-ústki kiyim. Mısal: Kommunalshılar partiyasınıń kózge kóringen jetekshilerinen biri bolǵan jumısshı taptıń wákili, hár dayım teriden tigilgen *kúrteshe* menen shápkı kiyip júretuǵınlıǵı menen at shıǵarǵan, kelte boylı kisini dushpanları atıp óltirgen jılı Alayar ózi jan kúydiren Qaraqalpaq avtonomiyasınıń orayı bolǵan Tórtkúlge qaytıwǵa úzil-kesil bekinip, artel baslıqlıǵınan bosanıwǵa arza berdi.

Kamzol-erlerdiń hám hayal-qızlardıń ústine kiyetuǵın üst kiyimi. Mısal: Hajıǵa uqsap aq shalbar menen aq *komzol* kiygen orıs tóre menen Sayıpnazardıń awız jalasıp, til biriktirgenin anlaǵanda Dáwletiyardıń bel menen ketpeniń, oraqtıń sabın uslay berip qabarǵan juwan barmaqları mush bolıp túyildi.

Sálle-hár túrli gezleme materiallardan orap islengen bas kiyim. Mısal: Shoq saqalı shıraylı júzine qop jarasıp turǵan, orta jaslardaǵı ámir basına *sálle* orap, ústine kelte jeńli qırmızı reńli shapan kiyip beline altın toǵalı kámar baylaǵan edi.

Beshpent-kóylektiń sırtınan kiyetuǵın jeńi bar, astarlı kiyim. Mısal: Kóylek tigip, haytta, toylarda *beshpenttiń* ishinen kiyse, kózge onshelli taslanbaydı.

Qılqa ton-kóbinese janlıqtıń terisinen islengen ton. Mısal: *Qılqa tonın* kiyip sırtqa shıqtı.

Bóz taqıya- bózden islengen, tigilgen taqıya, *bóz kóylek*-bózden islengen, tigilgen kóylek. Mısal: Orta boyly, basına alatpa *bóz taqıya* ústine *bóz kóylek* kiyip, belin buwǵan, murtı tap berip kiyatırǵan jigittiń tamırındaǵı qızıw qanı qaynap, “lap” etip basına tepti.

Mısal: Qullası qay tamangá qarasa ózine tanıs bazardı, qısqa bazar menen uzın bazar kúnleri átiraptı toltırıp, shawqımı kókke órlep turatuǵın kósheler, kimi *shógirme*, kimi teri menen jiyeklengen *degeley*, kimi qamarı *bórk*, kimi reńli jipek sabaqlar menen ádiplenip, qandaydur naǵıslar túsilgen qara qalpaq, *qurash*, bolmasa teriden keń mol etip tigilgen jelkesin jawıp turatuǵın *tumaq*, molla menen qazı-kálanlardıń kelisigin keltirip orap, bir ushın iynine taslap qoyǵan *sálleleri*, aq jawlıq jawǵan, *kiymeshek* kiygen, *jegde* jamılǵan, *aydınlı oramal*, *mádeli oramal* tartqan keywanılar menen kelinshekler, *sáwkele* kiyip, óńir monshaq, bolmasa baqa monshaq túyme asınǵan qızlar... Bul gápte qaraqalpaq er hám hayal-qızlarınıń milliy kiyimleri *shógirme*, *sáwkele*, *degeley*, *bórk*, *qurash*, *tumaq*, *sálle*, *kiymeshek*, *jegde*, *aydınlı oramal*, *mádeli oramal* sıyaqlı kiyimleri atamaları qollanılǵan.

Bórk-hár túrli teriden tigilgen bas kiyim.

Sáwkele-hasıl taslar, moyınshaqlar menen bezelgen bas kiyim.

Kiymeshek-hayallardıń bas kiyimi.

Jegde- hayal-qızlardıń burınǵı waqıtta jipekten kestelep tikken hám basına búrkenip kiyip júretuǵın jeńli kiyimi.

Mádeli oramal-jipek gezleme, bir taxtası qızıl, bir taxtası jası, araları jıńışke kólemi sızıqsha, túrli reńli shaqmaq etip toqılǵan, pilleniń jipeginen islenetuǵın ádette qız-kelinsheklerdiń basına oraw ushın arnalǵan eń páreńi gezlemeniń túri.

Aydınlı oramal-tawardıń, shıttıń túri, qosalı, ózgeshe naǵıslı, qosalı shıt, kóbinese hayal-qızlar basına oraydı.

Qurash-seńseń qoy terisinen dóńgelek etiptigilgen bas kiyim, shógirme.

3. *Siyasiy-jámiyetlik turmısqa baylanıslı tariyxıy sózler*. Siyasiy-jámiyetlik dúzimniń ózgeriske ushırawı, mámleketti basqarıw islerindeki ózgerisler ayrım lawazımlardıń, ataqlardıń, mámleketti basqarıw islerindeki qollanılatuǵın sózlerdiń góneriwine alıp keledi. K.Karimovtıń “Aǵabiy” romanında XVIII-XIX ásirlerdegi jámiyetlik dúzimge baylanıslı *alaman, xan, tóre, shabarman, márdikar, qazı, atalıq, bolıs, pristav* sıyaqlı tariyxıy sózlerdi kóriwimizge boladı.

Alaman-xalıq, xalayıq, jurtsılıq, bir topar adamnıń úyiri, bir jerge kóp adamlardıń toplanıwı, bir toplam adam.

Xan-ótken zamanlarda mámleket basında turıp xalıqtı basqarǵan adam.

Tóre-feodallıq jámiyette ústemlik etiwshi, biylewshi adam, aqsúyek. Mısal: «Kóp qorqıtadı, tereń batıradı» demekshi ózine qaray mın-mın atlı *alaman* kiyatırǵanın esitip, olar quralsız edi, solay bolsa da albıraǵan *xan* Petroaleksandrdaǵı *tórege* at shaptırıp, járdem soratıptı.

Shabarman-arada júriwshi adam, xabarshı. Mısal: Petroaleksandrovske telegraf arqalı kelgen aqpatshanıń buyırǵı sol kúnniń ózinde Shoraxan menen Shimbayǵa *shabarman* arqalı jónetildi.

Márdikar-jergilikli húkimet tárepinen urısqa yamasa basqa da uzaq jerlerge xızmet ettiriw ushın gerekli degenlerdi erksiz túrde eń qolaylıların jiberiw ushın shaqırısapaq, jaramlı adamlardı alısapaq. Mısal: Inińnin birin *márdikarǵa* jibereseń bolmasa oziń barasań.

Qazı-din boyınsha biylik etetuǵın adam, dinin pravo boyınsha húkim shıǵarıwshı, tóreshi. Mısal: -*Qazı* dostım, bayǵıda birge bódene awlaǵanımız yadıńda ma?-dep Máwditke tigiledi.

Atalıq-revolyuciyaǵa shekemgi puxara xalıqtıń ústinen húkimlik etiwshi, el basqarıwshı, ámeldar kisi. Mısal: Dáslepki bolıs saylaw payıtında Kegeyliden saylawǵa piyada barıwdı ar kórip, awıllaslarınan at sorap minip kelgen Dáwletiyar óz qarsılası, xanlıq dáwirindeki *atalıqtıń* balası, bardamlı jerden shıqqan Sayıpazar biy

jor-ğa-jürmel attıń ústinde, dógeresinde ózin qollap-quwatlaytuǵın bir topar jigitleri menen aldın-ala tigilgen otawlarǵa túskenin kórdi.

Sonıń menen birge bul dáwir aralıǵında mámleketlik dúzimde rus tiline tán bolǵan basqarıw organlarınıń atamaları hám lawazımların kóbirek ushıratamız. Mısalı: *pristav*, sud. *Bolis*-patshalıq Rossiyaǵa uezdin bir bólimi bolıp esaplangan eski administrativlik-territoriyalıq bóliniw, volost.

Pristav. Hárrik murtlı basın qasıp oylanıp qaldı. Ol Shımbay *pristavınıń* pashshabı bolıp, bazardaǵı tártipti qadaǵalaw ózine tapsırılǵan edi.

Ógiz arba-ógizge jegilgen arba. Arba-Adamlar minetuǵın, júk tasıytuǵın, aǵashtan soǵılǵan kólik. Asqar bir-eki kún Óskinbaydıń úyinde qonaq bolıp turǵanda Seyilxan menen onıń ulınan, jalǵız qızınıń dárti menen dúnyadan ótken jesir hayaldan qalǵan páskeltek ójireni Óskinbay ónlattı, pesh qurdırıp, *ógiz arba* menen otın túsirtti.

Moyıntırıq-kúsh-kólikti qosqa jekkende ortasınan gúndege bekitilip, eki ushın kóliktiń moynına salıwǵa beyimlestirilgen aǵashtan islengen burınǵı awıl xojalıq ásbabı, quralı. Mısal: Sheriklerińdi kórgenmen, birewi *moyıntırıq* izlep ketse, birewi günde izlep azandı pesin qıladı.

4. *Pul birliklerine hám awırlıq ólshemine baylanıshlı tariyxıy sózler*. Romanda ekonomikalıq, sawda-satıq qatnasıqlarında qollanılatuǵın awırlıq ólshem birlikleri hám pul birlikleriniń bildiretuǵın tariyxıy sózler de bar. Mısal: *onseri, qarı, misqal, batpan, qulash, teńge, manat, tillá, qaǵaz pullar*.

Tillá-ximiyalıq element, sarı qızǵısh reili bahalı altın. Mısal: Saqalı selkildegen ersek adamnıń qolına túsken bir *tillanı* kórip baladay quwanǵanların talay márte kórgenleri bar.

Teńge-aqsha, pul. Metalldan islengen 20 tiyinlıq aqsha. Mısal: Neshe *teńge* bereseń?

Manat-pul, aqsha, som. Gúmisten quyılǵan manat teńge, házirgi bir somlıq tiyinnıń qaramınday qızlardıń óńirine, shashtıń ushına taǵatuǵın, bilezik, júzik, sırǵa islenetuǵın gúmis teńge. Mısal: 600 *manattan* zıyatıraq sawdadaǵı sarmayannıń barlıǵı.

Qaǵaz pul-qaǵazdan islengen aqsha. Mısal: Aqpatshannıń *qaǵaz pulları*. ...

Onseri- batpannıń tórtten biri, awırlıq ólshem 10 kg salmaqqa teń.

Siyseri-Awırlıq ólshem, batpannıń tórtten úshine teń bolatuǵın ólshem. Mısal: Óskinbay túni menen júrip otırıp, quyash arqan boyı kóterilgende, bazarǵa jetip biydayın satqan, *onseri* mash, siyseri tarı tuxım alıp qorjınına jaylaǵan, endi balıq bazarına ótip, eki teńgege eki qadaq quwırılǵan balıq alıp, ózi júresine otırıp, jewge kirirken edi.

Qulash- “qol ash” sózinen ibarat. Uzunlıq ólshem birligi. Mısal: Uzunlıǵı bir *qulash*, erik saplı, qam teriden órilip, ushına qorǵasın quyılǵan, juwanlıǵı bas barmaq juwanlıǵında keletuǵın dır qamshısın shep iynine taslap, tútesi uzun, pilteli miltuǵın óń iyinge astı da úyden shıqtı.

Tanap- eski jer ólshemi, shama menen gektardıń altıdan birine teń keletuǵın jer. Mısal: Soǵan qaramastan hár bir adam kirip kelgen báhárden úmit kútip, bir *tanap*, eki *tanap*, bolmasa azǵantay ǵana jerine tuxım taslap, ónim alıwdıń ǵamina kirisen.

Arshın-0,71 metrge teń uzınlıq ólshemi. *Arshınlaw*-metrlew, ólshew, mólsherlew. Mısal: Uzınlıǵı bir *arshın* keletuǵın, jawırınları gedir-budır bekirelerdi gá bılay, gá bılay awdarıp , tónkerip kórip sawdaǵa kirisedi.

Mısqa-Salmaǵı 4,26 grammǵa teń bolǵan eski awırılıq ólsheminiń birligi. *Batpan*-awırılıq, salmaq, jerine qaray jigirma, jigirma eki, jigirma tórt kilogrammnan qırq kilogrammǵa shekem boladı. Mısal: *Mısqaldan* baslap, *batpanǵa* deyin.

-Júweri neden ?

-*Batpanı* úsh teńge!

Gúmis teńge- Sapa jaǵınan qımbat bahalı aq túsli metall, ximiyalıq element. Mısal: Gúmis teńgelerdiń sınıǵırlısı jigittiń yadına álle-nárselerdi túsirgendey boldı.

Juwmaqlap aytqanda jazıwshınıń bul shıǵarmasında gónergen sózlerden tariyxıy sózlerdiń jiyi qollanǵanın, sonday-aq bul shıǵarma qaraqalpaq tiliniń leksikalıq qatlamın úyreniwde qunlı shıǵarmalardan esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar.

1. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. –Нөкис: 1994, - В.117-118.
2. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.
3. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлиги. Төрт томлық. I том. Қарақалпақстан баспасы. –Нөкис-1982.
4. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлиги. Төрт томлық. II том. Қарақалпақстан баспасы. –Нөкис -1984.
5. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлиги. Төрт томлық. III том. Қарақалпақстан баспасы. –Нөкис -1988.
6. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлиги. Төрт томлық. IV том. Қарақалпақстан баспасы. – Нөкис -1992.
7. К.Каримов. Ағабий. IV. Қысыўмет. –Нөкис. «Қарақалпақстан». 2017.
8. К.Каримов. Ағабий. I-II китаптар. Қысыўмет. – Нөкис. Билим. 2017.